ПОХВАЛА МАТЕРІ

Казка починається з любові — з матері. Хто путній а чи безпутній народився без її чесних мук?

Це почалося ще в стару старовину, як перші люди відчинили світ. Стоїть мати під горою та дивиться з хатнього порога на шлях, який гине в куряві.

Її коси як передосінній ранковий туман у пониззі над дніпровськими лиманами. Тільки той туман лягає хвилями, розходиться й звітрюється, а її коси впливли під хустину і сивіють.

Поорane чоло вкривають тіні — сліди голосних думок, а брови як журавлині крила. Тільки журавлі покидають пожовклі ліси, визимнілі озера, голі поля, а її думки не знають вирію: вони завжди з нею, в гнізді її голови. І завжди мовби чути їх журне: "Кру-кру..."

Як із поліських пущ беруть початок річки, і течуть, і поять широкі степи, так з-під її брів випромінюються морщини й зморщечки, розтікаються і бринять на обличчі. Її обличчя повниться щедрістю і ласкою, як ті широкі, безкраї лани, на яких жито-пшениця потопають у гарячому сонці.

Великі очі такі ясні, що в них годі приховатися лукавству, ворожнечі, невірності. Вони як синє, без єдиної хмарки бездонне небо над високою Верховиною і глибоким Дінцем. Тільки небо одне, а їх — двоє. Дивляться — купають світ у любистку і м’яті.

З уст не сходить усмішка: вабить, зачаровує, як світанкова зоря, що переливається над землею, віщуючи мирний день.

В їЇ мові не прохоплюються ні писк зажерливої сойки, ні скрекіт сварливої сороки, ні клекіт погордливої орлиці; чайка і горлиця — її пташки. Вона рідко мовить якесь слово: робота. За неї кажуть руки: кожна пучка віддає стільки тепла і ласки, що камінь і дерево стають людьми. Щоб вони не мізерніли, вона тихо виводить старовинну пісню за роботою... В'ється угору й кигиче над дорогою срібнопера чайка, озивається з темної діброви невидима горлиця — це вони співають її голосом.

В грудях у неї б'ється живе, добре серце. Воно таке віддане, таке незрадливе, як у величної лосихи, що виводить із страшних нетрів, із ще загрозливіших пропастищ своїх бистрооких і безтурботних, дзвінкокопитних і молодорогих теляток. Ріки дарують прохолоду, сонце — тепло, а вона віддає себе своєму родові — мати.

НАРОДЖЕННЯ СИНІВ

Під горою, перед вигоном, була собі хата. В ній жила жінка-солдатка. З гори починався ліс, долиною текла річка. Тому всі казали, що та жінка-солдатка сидить край лісу і край води.

Хата була під солом'яною стріхою, на дві половини. В одній половині, без вікон, човпласа худоба, а в другій, з одним малим вікном,— людське житло.

Вже отелилася корова — привела теличку. Вже покотилися вівці — народилася біла ярочка й чорний баранець. Господиня попереносила їх через поріг — забрала до себе, щоб їм було тепліше. Лисенька звелася на ніжки, ярочка й баранець вистрибують собі, а вона сіла під вікном, радів і журяться:

— Мої ви клопоти, хто ж вас буде пасти, як у мене пастуха нема?

Коли це у вікно: стук-стук... Тихо, лагідно. І говорить:

— Буде аж два... Буде аж два...

Господиня обернулася. Теличка, ярочка й баранець перестали бавитися, теж дивляться Й собі, а у вікно стукає сизий дикий голуб і каже людським голосом:

— Щоб не сталося, а ви не лякайтеся, бо цієї ночі народяться пастухи, які пастимуть людську долю...

Сказав, фуркнув і полетів.

Лисенькій і овечкам що? Вгрілися, полягали під припічком і заснули, а господиня не лягає, сидить. У печі вигоріло. Вогонь згас. Залягла така темна, невидна ніч, хоч око вийми, а жінка-солдатка сидить: вірить і не вірить сизому дикому голубові. Непомітно й здрімнула, сидячи на стільці, бо була дуже втомлена: скрізь сама, хоч розірвися...

Зашумів ліс, завирувала річка.

"Чи то мені вчувається, чи, може, сниться? — думала вона.— Такий вітер — буря!"

Опівночі вдарив грім, блиснуло, освітило небо й начеб щось важке упало на поріг, і хтось навстіж розчинив двері.

"Валиться ліс, річка виходить з берегів, перекидає хату!.." — отак думаючи, вибігла надвір.

Віло. Тихо, як у вусі. Нишком поскрипує мороз — ходить по зорях, черкає по місяцю, сніги іскряться. Ліс мовчить, а річка під кригою.

— Звідки узятися тому грому? Ще зима. Що ж я собі навигадувала? — запитувала саму себе.

Дивиться: на порозі лежать ковадло, молот — і сполошилася: "Звідки? Хто підкинув? Що за знак? Почнуть шукати, допитуватися, хоча б нічого злого не трапилося! І кому я що винна?"

А ковадло і молот спалахкують осяйним блиском — поріг світиться.

Вона за те ковадло, за того молота: покидає їх у сніг, загорне, щоб не було й сліду.

А на стріху сів сизий дикий голуб і гуде:

— Це ковадло, цей молот з неба. Вони — твоїх синів.

— Де ж ті мої сини? — крикнула жінка-солдатка.

— Чи ж ти чула, що я тобі казав звечора, а чи й досі не віриш? — була їй відповідь і голосне лопотіння голубиних крил.

З ковадлом, з молотом увійшла до хати.

На ліжку, в сповитку лежало двоє хлопчиків. Лисенька теличка й овечки — біла ярочка й чорний баранець — дихали на них, зогріваючи їх своїм духом, бо розчинена хата зовсім визимніла.

— Недарма гриміло і блискало: усе справдилося,— сказала вона.

КОЛИСКОВА

Хлопці лежали в колисці, підчепленій до сволока. Колиска була виплетена з липової кори.

Жінка-солдатка, ставши матір’ю, колисала їх, прядучи кужіль. Коли вони починали чогось пхинькати, вона, не кидаючи веретена й не

перериваючи нитки, погойдувала колиску і співала пісню, яку співають усі матері своїм дітям, щоб вони не плакали:

— Лю-лі… Лю-лі…

Колисанку слухали не лише хлоп’ята, а й телятко з ярочкою й баранцем, бо все мале виростає і вбирається у силу з маминої пісні.

Сини собі спали. Колиска пахла цвітом і бджолами.

Інколи не вони заливалися таким плачем, що аж синіли, і їх ніяк не можна було заспокоїти.

Мати пряла кужіль і виводила ніжним голосом про те, що кіт спить і мишки сплять, а вони все одно не вгавали. Тоді вона тихо виливала:

— Знаю, чого ви заходитеся… Ви гукаєте тата. Забрав вашого таточка Цар на війну.

Щойно ці слова зірвалися їй з язика, як під хатою гуркіт: хтось іде, та не один.

Двері розчинилися, начеб їх проламано, і на порозі виросли сільський Голова і Стражник.

В колисці притихло, примовкло, мовби на неї дихнуло морозом.

— Згадали Царя і накликали…— схопилася мати. Веретено впало на землю — нитка урвалася.

— Що ти сказала? — бовкнув, доскіпуючись, Голова. В його руках довга палиця, а на грудях — бляха.

— Згадала Царя, а ви тут як тут. Правду кажуть: про вовка промовка, а вовк і в хату.

— Що-що?! — розкричався Голова.

А Стражник стоїть з пікою і мовчить: мотає собі на ус, записуючи в умі кожне слівце.

Голова грізно стукнув палицею:

— Ти мені кинь про вовка і всіляке таке. Ми — Царські! І ти — Царська. Все, що ти маєш,— Царське! Кожен палець на твоїй руці — Царський! І все-все...— Тут він закотив під лоба очі, начеб побачив самого самодержця, розкинув ручища, ніби обіймав всесвіт, і гаркнув: — Царське!

Цар, Царські, Царське — то були його улюблені слова, І він їх так проказував, начеб прибивав печатки.

— Радуйся і веселися — твій чоловік поліг за Царя,— сказав.

Ця лиха звістка стиснула матері в грудях серце. Мати обхопила руками голову й заніміла. Колиска зайшлася плачем.

— Та в тебе приплід? — гукнув Голова, глянув у колиску і напустився: — Чого ж ти їх досі ще не записала? їх треба записать! Я ще нині пошлю депешу самому Царю, що є аж двоє нових хлопців. Ну й що з того, що твій чоловік поліг? Один поліг, в двоє народилося. Нехай Цар знає: його Царський народ безсмертний.

— Я ще й удова! — тільки й сказала мати.

Голова і Стражник забралися, а вона мусила нести записувати своїх синів.

Одного назвали Кузьмою, а другого — Дем’яном. Писар так і записав у грубій книзі.

Мати гойдала колиску і співала:

— Ростіть, Кузьмо і Дем’яне, мої сини, мої сироти.

Вона співала ще з досвітку, клала свою пісню хлопцям у голови, щоб шуміла їм калиною, а сама — до роботи. Носила з лісу Й рубала дрова, поралася коло худоби, перебирала насіння, готуючись до весни.

Корова давала трохи молока. Кузьма і Дем’ян не були голодні.

Мати співала, купаючи і сповиваючи синів-сиріт ввечері.

Тоді бралася за кужіль, тягла нитку їм на сорочки і співала:

— Дочекаємося весни, будемо поле обробляти — розум сіяти, красу садити...

Ввечері вона була дуже вимучена. Очі самі злипалися. Засинала, сидячи за кужелем і над колискою.

Кузьма і Дем’ян чомусь не хотіли спати серед ночі. Якщо заводився один, пхинькаючи, то починав заводитися й другий. Вона зривалася й світила свічку.

— І чого ви вовтузитеся? Ще накличете біду...— втишувала їх, а вони виповивалися, пручаючись, з пелюшок.— От Стражник почує і донесе на вас Цареві, що ви не даєте йому спати...

Кузьма й Дем’ян ще цього не розуміли. Мати наставляла:

— Поки малі, поти й щастя...— співаючи: —Лю-лі...

І вела свій спів, як довгу нитку:

— Колись ми були вільні, нікому не підлеглі, але хто це тепер вже пам’ятає? Загарбав нас Цар. Не дає ні дихнути, ні писнути. Лю-лі...

Гасила свічку. Кожне слово промовляла пошепки, бо і піч, і стіни мають вуха.

— Цар — він Змій із чотирма головами. Змій — чотириголовець, але хто його так назве? Цар. Сидить у своєму палаці, чотири голови спрямовані в чотири кінці світу — дивиться і наслухає: чи хтось проти не повстає, чи нема яких заворушень. Лю-лі...

Йому всього мало. Він погнав нашого татка на війну, завойовувати сусідні землі, і наш татко дурно наклав головою. Той Змій-чотириголовець хоче перейти світ. Лю-лі...

Проти нього не можна писнути й півслова — лигне й проковтне. В нього Міністри, Стражники... Всі вони між собою зв’язані, бо Змій-чотириголовець дав їм життя. Це не люди, а Спиновики. Душать нас і плещуть у долоні: "Слава!.." Лю-лі...

Колисала колиску й не могла скінчити колискову:

— Хай у того людожера чотири голови, але і він не побачив і не почув, як з неба впали ковадло і молот. Я закопала їх у землю, бо мені був голос, що ви, сини, пастимете людську долю...

ПАСОВИСЬКО

Чорняві, лобасті, Кузьма і Дем’ян росли волос у волос, голос у голос. Росли вони ні швидко, ні помалу, а так, як усі людські діти. Спочатку вигойдувалися в колисці, тоді повільно сп’ялися на ноги. А коли нарешті переступили через поріг, то дременули, переганяючи вітер.

Виламали по хворостині, наробили коней. Посідають, як пришпорять — вигін розлягається. Ліс відгукується луною, річка сплескує, голосно іржуть хворостяні коні.

Але хлопцям не було коли гайнувати час. Адже це тільки Царські Міністри, Царські Слуги — Спиновики можуть полювати, стріляти стрілами й бити байди. Їхня мати і удова насилу стягувалася, щоб не померти з голоду.

Вони посідали на своїх хворостяних коней і, гарцюючи, погнали пасти гусей. Але особливо вигарцьовувати не було як. Старий гусак дуже сичав, розпустивши крила, і намагався кусати. Кузьма і Дем’ян утікали, а мати сміялася і зупиняла їх. Висмикувала з-під котрогось хворостину — той хворостяний кінь у її руці вмить перетворювався на лозину.

Мати напускалася на гусака:

— Який верховода! — і проганяла його, наказуючи: — Ви мені

пильнуйте, щоб гусачисько не провадив гусочок на воду, бо хто їх позбирає? — А сама думала: де там Кузьмі й Дем’янові пасти людську долю, якщо вони бояться дурного гусака?

Хлопці пильно доглядали своїх хворостяних коней: годували і напували. Ті коні на перше схотіння вони могли перетворити в замашну лозу, то знову ставали баскими верховиками. Що їм тепер якийсь гусак?

Вони пасли не лише гусей. Берегли курчат, щоб їх не похапали хижаки. З’являвся кібець чи сорока — частували камінцями.

Минув час, і хлопці погнали на вигін корову, телицю й овець.

Тепер вони пасли на зміну. Один рубав дрова або порався на городі, бо мати відробляла панщину. Якраз тоді з лісу занадився вовк і почав красти телят і овець. На пасовиську стало небезпечно. Люди засідали, йшли облавою, а вовкові хоч би що. Село забідкалося: сіроманець поріже й пожере всю худобу. Кузьма і Дем’ян почали думати, як би упіймати того злодія.

Примітили, що він, виходячи з лісу, залягає на горі під дубом і вичікує слушного часу: пастухи загаяться, собаки притихнуть, от і нападає.

Вони й надумалися: засіли під дубом з довбнями. Чекали-чекали, а вовк не йде. І не з’явився. Теж хитрий.

Тоді Дем’ян виліз на дуба. Кузьма вигнав худобу, ліг і мовби спить.

Вовк вибрався з лісу, підповз під дуба і пантрує. Дем’ян дивиться на нього згори й не дише. Тільки-но сіроманець зібрався, щоб плигнути, скотитися й упасти на череду, а Дем’ян скочив йому на спину і схопив його за вуха. Якщо вовка вхопити за вуха, то видертися йому нелегко.

Він жене, а Дем’ян сидить на ньому і керує за вуха.

— Кузьмо, до мене! — гукає братові.

Кузьма не став чекати, підбіг, сів на вовчий хребет, вхопивши Дем’яна за плечі.

Вовк і давай гасати вигоном. Як не хоче, як не старається, щоб скинути їх, а не може. То присяде, то плигне. Гарчить, піна йому з рота падає клаптями, та не заверне голови, не вкусить. Даремно клацає зубами. Дем’ян держить його за вуха, а Кузьма підпихає ногами в боки.

Хлопці прогнались верхи на сіроманцю через село. Вернулися, промчали назад. На вигоні він луснув, і дух з нього вийшов геть — на радість людям.

Село дякує Кузьмі й Дем’янові, а сільський Голова і Стражник вирячили очі: ще ніхто такого не бачив, щоб вовка було зловлено за вуха.

— Видать, не прості ці удовиченки,— сказав Стражник.— Малолітки, а що уміють?.. Потрібно на них донести куди треба...

— Ці удовиченки будуть або великими злодіями, або великими людьми. Донести! Непремінно донести! — стверджував Голова.

Мати це почула, стала і загородила собою Кузьму і Дем’яна.

— Що вам до моїх синів? Вони перемогли і здолали сірого вовка,— голосно кинула в обличчя обом верховодам, а тоді сказала: — Ви страшніші від вовків. Ви — Спиновики.— І стояла — сива і горда.

Сільський Голова підняв свою довгу палицю:

— Ти мені кинь про всіляке таке...

Стражник його втихомирив: він знав, що люди не дозволять торкнутися до матері та її синів пальцем.

Тепер череди паслися, де хотіли. Заходили глибоко в ліс. Пастухи знаходили худобу по дзвіночках, які були начеплені на шиях корів, телят і овець.

Ніщо, здавалося, не віщувало біди. Весна видалася теплою. Село обсіялося, плекало надію на погоже літо й суху осінь, думаючи: буде чим платити данину тому Змію-чотириголовцю та й чи собі щось залишиться. Тут і задощило. Зливи змили поле й городи. Річка вийшла з берегів. А потім ударила страшна посуха: все вигоріло.

Кругом стало чорно. Голодна худоба никає по вигону. Люди мов тіні.

Та це ще було півгоря. Упало повне горе: за Царським наказом Царські слуги — Змійовики-Спиновики — пішли по хатах, підчищаючи до останньої зернинки, а тоді забрали на вигоні худобу й погнали табуни за табунами.

Плач і розпач устали над селом: голод.

Кузьма і Дем’ян не знали, що діяти, мати хитала головою:

— Що не вимокло, те вигоріло. А що не вимокло й не вигоріло, то забрано. Аж тепер нам капець...

Ще була жменька борошна. Хлопці принесли з лісу соснової кори, натовкли. Мати замішувала її з борошном, варила затірку. Сама їла чи ні, аби вони посьорбали. А коли й того не стало, вона зняла з горища в’язку грибів і сказала:

— Ось все, що у нас залишилося. Будьте ощадні, діти, варіть по одному грибочку, може, перебудете зиму. Сама ж перезимувати вже не мала надії.

Кузьма і Дем’ян одяглися в сіряки, подалися у ліс: може, надибають якусь кислицю а чи трапиться заєць? Вернулися з кетягами замерзлої калини.

Мати начеб спала. Почула, що сини в хаті, й розплющила очі.

— Така червона калина,— вимовила.

Вони дали їй цілий кетяг, але вона взяла собі лише бубочку.

— Ніякого спадку у вас нема,— вела слово за словом.— Ото тільки під порогом закопані ковадло і молот, які впали з неба в ту ніч, як ви народилися...— кинула до рота бубочку калини. Очі заплющилися: мати заснула всмерть.

КУЗНЯ

Кузьма і Дем’ян стали жити самі. Нічого в них не було, крім заповіту матері — відкопати під порогом ковадло і молот.

Коли хлопці видобули ковальські інструменти, вони засвітилися осяйним блиском: анітрішки не заіржавіли, хоч і лежали в землі. Кузьма взяв молот і відчув, як його руки наливаються силою. Дем’ян підняв ковадло — його руки теж відчули міць і снагу.

В тій половині хати, де стояли корова, телиця й вівці, було зроблено кузню.

Дем’ян і запитує Кузьму:

— Що ж ми куватимемо, брате?

Кузьма подумав і каже:

— Давай кувати мечі й списи, озброїмо простих людей, рушимо війною на таких, як Голова і Стражник, на самого Царя — чотириголового Змія...

Дем’ян довго мовчав. Кинув коротко:

— А чи тора? — і знову мовчав.

Тоді твердо:

— Ні,— відповів,— брате. Не пора...— Й казав: — На війні загинув наш батько. З війни ніякої користі нема. Ліпше ми викуємо залізного плуга, а там побачимо...

Кузьма зміряв брата своїм твердим поглядом і згодився:

— Твоя правда. Дерев’яною сохою дороблюватися хліба важко. Соха і Цар доводять до голоду. З голоду померла наша мама. Якщо ми подужаємо соху, то колись подужаємо і Царя, і Змієвих Спиновиків...— Брати розмовляють, а Стражник підповз до кузні, припав вухом до щілини і наслухає. "Чи бачиш, вже вони діло замишляють? — закарбовує собі й посміхається: — Ну, я недарма на Царській службі. Я не марно Царський хліб жую..."

А хлопцям байдуже. Випалили в лісі березового вугілля. Міхи роздмухнулися, загуло в горні, У кузні край лісу і край води задзвенів молот.

Сипляться іскри — розжарене червоне залізо лягає на ковадло, молот його розрівнює.

Кузьма і Дем’ян міняються місцями: то один стає молотобійцем, то другий. В обох чуби мокрі. У перерві, коли над горном синіють вогники, а залізо нагрівається, вони трохи перепочивають.

— Знаєш, Дем’яне, що я хочу тобі сказати? — запитує Кузьма й поводить чорною бровою.— Скуємо плуга і подаруємо людям. Віддамо за так.

— Я те ж саме хотів тобі сказати, та ти мене випередив,— обзивається Кузьма.

В кузні душно. Не звітрюється дух горілого — пахне важкою працею.

Кузьма схотів розчинити двері, впустити свіжого вітерцю, а двері не піддаються" мовби за ними хтось стоїть. Виглянув, спохмурнів, але стримався.

— А, то ви, пане Стражнику? — гукнув.

— Це я! — гаркнув Стражник. Ввалився і почав сердито, строго: — А шо ви, удовиченки, тут майструєте? Що ви зібралися дарувати людям?

Дем’ян кинув братові бровою, щоб той узяв двері на защіпку, а тоді каже:

— Пане Стражнику, ви, певно, не один день за нами слідкуєте і вивідуєте?

— Служба! — не відмагається Стражник, посміюючись глузливо.

— Ну, й нишпоріть собі на здоров’я, але щоб нам від того не було жодних збитків, ми зараз вкоротимо вам язичка. Навіщо вам, пане Стражнику, бути —таким язикатим?

Той скипів. Та не встиг опам’ятатися: Кузьма узяв його за плечі, а Дем’ян обценьками і вкоротив йому язика.

Стражник підняв загрозливо кулаки, та не може спромогтися на слово: белькоче казна-що.

А брати-ковалі йому кажуть:

— Ви, пане Стражнику, не кипіть, не погрожуйте. Тепер ми собі спокійні, бо ви нікому на нас не донесете. Якщо ж спробуєте донести, то Цар витурить вас зі служби. Навіщо йому німий Стражник?

Так воно і сталося.

Кузьма і Дем’ян цілу зиму не виходили з кузні. Зійшли сніги, стряхло, село зібралося в поле, і вони показали свою роботу.

В їхнього плуга гострий леміш, положиста палиця, а замість шкарадистих рогалів, які стирчать у сохи,— вправні чепіги.

Сільський Голова як побачив, очі розгорілися.

— Які хочете вам гроші дам, лиш продайте! — загарячкував, ляскаючи себе по кишені.

— Наш плуг, пане Голово, не продається,— відповів Кузьма.

А Дем’ян сказав:

— Ми даруємо його людям.

Запрягли биків. Плуг заглибився. Відвалюється скиба. Рівно лягає борозна.

Плуг іде легко і вільно. Він мовби живий. Його начеб не зроблено руками, а сам він вийшов із землі, щоб її орати і робити поле.

Голова знай прицмакує:

— Такий плужок...— І напускається на Стражника: —Що ж ти ні пари з уст?!

Стражник мовчить, що язик у нього вкорочений: боїться, бо Цар ще прожене зі служби.

Орач держиться за чепіги, як за ноги Всесвіту. Плуг оре — править землею.

— Аж тепер, мабуть, ми будемо з хлібом,— радіють люди.

А Кузьма і Дем’ян кажуть:

— Ми ще не такі плуги вам скуємо.

Про це довідався Цар і не заборонив, а навпаки — схвалив почин, як корисний державі.

Як не дивно, але найбільше радів Стражник. Він був просто щасливий, що ковалі вкоротили йому язика, бо за безглуздий донос Цар міг стяти і голову.

ЦАРСЬКІ МИЛОСТІ

Почали Кузьма і Дем’ян кувати плуги — людям розвиднілося. А що вони не правили грошей, то їх називали братами-безсрібниками.

Добре оброблені поля стали родити ліпше. Забулося про недороди і голод. Люди мали хліб, якось могли калатати і перебиватися, аж упав Царський указ.

Всіх скликано до столиць На мурованій вежі, обливаній сріблом і золотом, раптом з’явився Змій. Його чотири голови в коронах дивилися на чотири сторони.

На високий поміст зійшов Дяк-ревун і крикнув:

— Увага і покора!

Міністри і Спиновики попадали на коліна, а прості люди мусили бити поклони і цілувати землю.

Дяк-ревун розгорнув сувій і почав:

— Ми, Цар над царями і Володар над володарями, зібрали вас, щоб явити свої великі милості! — Від його голосу прилягла трава.

Він проголошував:

— Ми, обранець небес і підкорювач світу, спиняємо бурі, керуємо сонцем, даємо вам хліб! Наші мисливці, ковалі й гречкосії найстаранніші. Чи в усьому підзоряному світі ще є такий народ, який жив би вільніше і щасливіше?

Міністри й Спиновики загукали:

— Слава! Слава!

Кузьма і Дем’ян мовчать. А Стражник ляскає в долоні, показує очима, щоб і вони плескали, виявляючи одностайність.

Дяк-ревун гримить ще дужче:

— Ми своїми очима доглядаємо до кінця сходу і заходу, до кінця півночі і півдня. Під високою рукою пройдемо і ощасливимо землі і народи, а тих, хто не схоче наших милостей, обернемо в рабів і невільників, пустимо вдовами і каліками, осиротимо і знищимо.

Міністри і Спиновики знову славили Царя. А Дяк-ревун, перепочивши, гримів далі:

— Від цього дня наказуємо: віддавати нам хлопців і дівчат!

— Здавати хліб, вовну, м’ясо!..

— Кувати списи, мечі!..

— Зв найменший непослух — кара: смерть!

Міністри й Спиновики за кожним пунктом указу гукали "слава", а численні Стражники приневолювали людей бити поклони й цілувати землю.

— Якби хтось ослухався і якби десь виникли заворушення, ми, обранець небес і підкорювач світу, погасимо сонце і нашлемо вічну темряву. Кінець! — пролунав бас Дяка-ревуна.

Навколо вежі вгору полетіли шапки і картузи.

Змій-чотириголовець пильно дивився і дослухав, хто яким дихом дихає. Як раптово з’явився, так раптово і зник. Його вже не було, а шапки й картузи летіли вгору. Міністри і Спиновики так виявляли свою вірність Цареві, що Стражники почали їх втихомирювати, цьвохкаючи батогами.

— Нема закону й рятунку,— прошепотів Дем’ян, а Кузьма понурив голову.

Настали лихі часи. І раніше люди робили панщину, і раніше їх обдирали, як липку, а тепер нічого не залишали. Живіть, мовляв, вірністю Цареві. Птахи і звірі теж Царські. Але хіба Цар думає, чим вони годуються?

Почалися обмани, потаємні крадіжки. Хто вкрав, а його не зловили, той не злодій. Сільський Голова і Стражник цупили собі відверто. Хто їм що зробить, коли вищі за них заступаються, а сірому зневажають? Кругом сама неправда.

Та найстрашніше, що беруть хлопців і дівчат. Підростуть, їх і женуть у Царську вежу. Зав’язують очі чорною хустиною, саджають на гойдалку, гойдають, щоб голова замакітрилася, і морить голодом. Раз у три дні виповзав сам Змій-чотириголовець і шепче на вухо: "Я твій, Царю, і нехай у мене не буде Царя над тебе". Якщо новобранець повторить ці слова, Цар дає Йому зі своєї руки дрібку сухаря й ковток води. Так триває до того часу, поки голодний, із зав’язаними очима призвичаюється ще здалеку чути, як вповзає чотириголовий Змій, і починає заздалегідь вигукувати:

— Я твій. Царю. І нехай у мене не буде Царя над тебе!

Якщо він вигукнув твердо, впевнено — готовий, вивчився. Стає чорнохустинником, бо носить до скону на шиї хустину, якою йому зав’язували очі.

Хлопців шикують у солдати і ведуть загарбувати сусідні землі. Шикують і деяких дівчат, а інші залишаються служницями, а то й наглядачками. Чорнохустинники забувають про своїх матерів і батьків, про свій рід: мати і батьківщина — Цар. Вони — Царські діти.

Саджали у вежу Кузьму і Дем’яна. Гойдалися вони на тій гойдалці, де замакітрюються голови, куштували дрібки сухаря й ковтки води з руки Змія-чотириголовця, але чорнохустинниками не стали. Ніяк не могли привчитися вигукувати твердо і впевнено:

— Я твій. Царю, і нехай у мене не буде Царя над тебе.

Їх тільки тому і пощадили, що вони неабиякі ковалі, а то ворон і кісток не знайшов би.

БИТВА

Новобранців проводжали усім родом. Стражник і Голова наглядали за порядком.

Селом ішли ще сяк-так. Та село кінчалося, починався вигін, і матері заводили своїми розпачливими голосами:

— Куди ж ми вас виряджаємо, молодих, як цвіт? Ліпше б ми виряджали вас на смерть, ніж ви підете на війни чи ще хто знає куди! Якщо не накладете головами, повернетеся, то що нам з того? Ви не признаєте ні батька, ні матері. Нам старим хоч живцем у могилу...

Стражник наставляв піку, щоб матері не лементували, а Голова робив страшні очі.

А матері заводили ще дужче:

— Ой, не признаєте, забудете, відцураєтеся... Хіба не правда: здирали данину, насилали солдатів — син лупцював нагаєм батька. А коли мати заступилася, він і рідну матір оперезав нагаєм — Діти-діточки...

На вигоні Стражник відкидав батьків і родичів від новобранців, а Голова наставляв:

— Не ридати, а радіти треба! Не плакати, а сміятися і витанцьовувати — ваші діти йдуть на Царську службу...— І погулував чобітьми, танцюючи зі своєю палицею-сучковиком.

Дорога здригалася від плачів і тужіння. Тоді Голова страхав:

— Ви хочете, щоб Цар погасив сонце і нагнав вічну темряву? Ви того хочете?

Стражник вів хлопців і дівчат, а дорога ще довго стогнала.

Таке саме діялося, коли збирали побори.

Люди почали казати, що настає кінець світу. Тоді в кузню до Кузьми й Дем’яна прийшли старі дідусі, старі бабусі й почали просити, щоб якось допомогли звільнитися від Змія-чотириголовця. Ковалі мовчки кували. Старі люди похитали головами, мовляв, Кузьма і Дем’ян теж бояться, що Цар вкраде і погасить сонце, бояться, хоч вони і брати-безсрібники...

Але що не рік, то ще важче. Хати розвалюються, село стає пусткою. В кузню прийшли середні люди — мисливці, рибалки, гречкосії.

— Не ми вас просимо: самі наші ліси вас просять встати проти чотириголового Змія,— казали й кланялися Кузьмі й Дем’янові мисливці.

— Не ми вас просимо: сама наша річка вас просить встати проти чотириголового Змія,— казали й кланялися рибалки.

Поклонилися гречкосії, кажучи:

— Не ми — сама наша земля волає визволення.

Ковалі мовчать. У горні гуде. Молот поковує.

Раптом упало:

— Хай чотириголовець лякає, що вкраде й погасить сонце, а все одно не втримає нас у страху: ми й так світа-сонця не бачимо.

Ніхто не примітив, хто це вимовив. Ці слова начеб мимоволі вихопилися кожному з грудей! Всі почули, як гуде ліс, як тече річка, як шумлять поля.

До кузні прибігли маленькі діти, мовлячи і благаючи навперебій:

— Ми не хочемо відрікатися від батьків і матерів. Ми не будемо чорнохустинниками. Ми хочемо мати братиків і сестричок...

Кузьма і Дем’ян перестали кувати і відповіли:

— Добре... Але ж ви усі допомагайте нам!

І почали вони робити великого залізного плуга. Мисливці приносили вугілля, щоб палало в горні, рибалки — воду, щоб гартувати леміш, гречкосії роздмухували міх... Працювали не покладаючи рук. Кузьма і Дем’ян кували плуг повільно: роботи було дуже багато. Люди потомилися й давай підсміюватися з братів-ковалів: "Навіщо той плуг? Який би великий він не був, хіба дим подужати Зміячотириголовця? Тут потрібен меч, щоб стяти йому голови! Ми взяли б меча і напали на Царську вежу!"

Дем’ян і Кузьма це почули й кажуть:

— Можете собі підсміюватися, а ніякого меча ми кувати не будемо. Не підемо брати приступом Царську вежу. Той Змій сам до нас прийде,— та й далі кують плуга.

Замість чотириголового Змія прийшов Стражник. Допомагачі знову підсміюються з братів-ковалів. А Стражник походив по кузні, взявся за велетенські чепіги, помацав широченного лемеша. Відразу ж змикитив, що тут щось не те, й побіг доносити Цареві. Хоч йому й вкорочено язика, але він нічого так не прагне, як вислужитися.

Всі Царські слуги на тому й держаться.

Доніс Стражник Змієві-чотириголовцю, якого незвичайного плуга роблять брати-ковалі, а той відразу пригадав Кузьму й Дем’яна — це вони не схотіли твердо і впевнено проказувати: "Я твій, Царю, і нехай у мене не буде Царя над тебе!" — не піддались його науці.

— Я ж їх провчу! — крикнув, вибрався з вежі й повзе до кузні.

Село обмерло. А брати-ковалі доковують плуга.

Чотириголовий Змій став перед дверима й погрожує:

— Відчиніть!

Кузьма й Дем’ян статечно відгукуються:

— Зробимо роботу й відчинимо.

Змій не схотів чекати. Пролизав двері, встромляє свого язика. Дем’ян узявся за кліщі, вхопив язика, засмикнув одну Змієву голову в кузню, а Кузьма молотом мах — і збив з неї корону.

Щоб перемогти Царя, треба з його голови збити корону. В Змія ж — чотири голови, чотири корони. Залишившись з трьома, він ввинувся, підіймається вгору й погрожує, що зараз погасить сонце.

— Не погасиш! — відповідають йому ковалі.— Наш плуг вже готовий.

Кузьма з молотом, а Дем’ян з плугом і хомутом. Як підняв Кузьма свого ковальського молота, так і збив той корони, а Дем’ян накинув на шию Змієві хомута. Запрягли його в плуга і давай орати. Змій як пішов, як пішов, а вони не дають йому вискочити з борозни.

Поганяють і приказують:

— А що, погасив сонце?..

Так справдилося віщування дикого голуба, що Кузьма і Дем’ян пастимуть людську долю.

Ще й досі видніють вали. Їх називають Змійовими. Тут брати-ковалі запрягали чотириголове диво й орали. Після зими вали буйно зеленіють. Здається, що сама земля гомонить своїми травами, річкою і лісом — віє тихий мирний вітерець. Земля начеб звільнилася від чогось важкого і відчула радість життя.